

‘करार शेतीचा पर्याय - एक महत्त्वपूर्ण शोध-बोध’

प्रसंग- कॉर्पोरेट फार्मिंग-करार शेती पद्धतीबद्दल मार्गदर्शन

दि. १०-०८-२००३, स्थळ - बडी हांडा हॉल, जैन हिल्स, जळगाव

‘कॉर्पोरेट फार्मिंग’ म्हणजेच करार पद्धतीच्या शेतीने जगाची एक तृतीयांश भूक भागवण्याची क्षमता एकट्या भारत देशात निर्माण होऊ शकते, याची सुस्पष्ट जाणीव द्रष्टे विचारवंत श्री. भवरलाल जैन यांनी, या भाषणात व्यक्त केली आहे. ‘करार शेती’चा पर्याय हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण शोध असल्याचे लक्षात आणून देताना, हे ध्येय साकार झाल्यास, ती तिसऱ्या हरित क्रांतीची नांदी ठरेल!, असेही भावोद्गार भाऊ येथे काढतात. शेतकऱ्यांनी भरघोस उत्पादन घेण्याची गरज असून जगात सर्वाधिक, विक्रमी उत्पन्न घेणारे शेतकरी येथे निर्माण व्हावेत, असे स्वप्नही भाषणातून व्यक्त होते. अमेरिकेत दोन टक्के शेतकऱ्यांकडे दहा-दहा हजार एकराची शेती आहे, अशी आपल्यासाठी आश्चर्यकारक माहिती या भाषणातून मिळते.

शेतकरी कर्जदार का राहतो? त्याच्या कौटुंबिक, सामाजिक, कृषिविषयक प्रश्नांचे कडे-कंगोरे भाऊ, युनियन बँकेच्या अधिकाऱ्यांच्या लक्षात आणून देतात. शेतकऱ्यांनी विहिरींचे पुनर्भरण करणे गरजेचे असून नैसर्गिक शेतीचे महत्त्व, ट्रॅक्टरपेक्षा बैलजोड्याच महत्त्वाच्या कशा, याचेही मार्गदर्शन करतात.

सन्माननीय व्यासपीठ, उपस्थित मित्र हो!

श्रीयुत लिलाधर साहेब, बर्वे साहेब, उज्वल आणि घोगरे साहेब. मित्रांनो, थोडासा घाईत आहे. सुरेशदादांच्या लहान बंधूचे निधन झाले आहे आणि अंत्ययात्रा चार वाजता निघणार आहे. त्यामुळे मला कार्यक्रमातून आधी निघून जावे लागणार आहे. आत्ताच या व्यासपीठावर ज्यांना पारितोषिक देऊन गौरविण्यात आले, त्या डॉक्टरांनी काही शंका उपस्थित केल्या होत्या. त्यांच्या वक्तव्या संदर्भात आधी बोलतो.

एखाद्या मारवाडी व्यक्तीने शेती करावी हेच त्यांना मूळात पटत नाही, हे लक्षात आले. समजा केली शेती एखाद्याने, केली समजा. असला एखादा ‘स्वप्न’ वेडा मारवाडी!’ ‘शेती केल्यानंतर शेतकऱ्यांसाठी त्यांचे मन एवढे कसे काय खुलेल?’ हा एक त्यांच्या समोर दुसरा प्रश्न होता. कशासाठी एवढी डोकेफोड करायची? कशासाठी करायची? त्याचे कारण सांगतो, भारत देशामध्ये आपल्याजवळ जितकी जमीन आहे, ती सर्वसाधारणपणे जगाच्या अडीच टक्के आहे असे समजा. जगामध्ये जितके फ्रेश वॉटर आहे, त्यापैकी फक्त ४ टक्के पाणी आपल्या देशात आहे. आपल्या भारत देशाची लोकसंख्या जगाच्या लोकसंख्येपेक्षा

१६ टक्के आहे आणि दरवर्षी २ टक्क्याने देशात ऑस्ट्रेलिया वाढतो आहे. ऑस्ट्रेलिया वाढतो आहे, म्हणजे त्या देशाची जितकी लोकसंख्या आहे, तितकी लोकसंख्या आपण दरवर्षी अँड करीत असतो. अशा गोष्टीमध्ये आपला हात अजून कोणीही धरला नाही. बाकीच्या गोष्टीमध्ये आपल्यापेक्षा इतर देश फार पुढे आहेत. आपण आता जे पारितोषिक दिले, त्या डॉक्टरांनी दर एकरी १५ टन कांद्याचे उत्पादन घेतले, यासाठी त्यांना पारितोषिक मिळाले.

अमेरिकेमध्ये ३२ टन कांद्याचे उत्पन्न घेणारे शेतकरी आहेत. ३२ टन उत्पादन कोठे आणि १५ टन कोठे! अजून माझे समाधान झालेले नाही. ज्यादिवशी हा शेतकरी ३२ टनाचे उत्पादन करेल, त्यादिवशी आपण खऱ्या अर्थाने या क्षेत्रात यश प्राप्त केले, असे गौरवाने म्हणता येईल. आपल्या मनात हा प्रश्न आहे की, भाऊ, शेतीच्या संदर्भात पुनःपुन्हा सांगत असतात. मित्रांनो, मला या कृषी उद्योगात फार मोठे भवितव्य आहे असे नेहमी वाटते. ४० वर्षांपूर्वीसुद्धा मी हाच विचार केला होता की, कृषी उद्योग व्यवसायात असा आहे की, जगामध्ये कधीही मागे पडणार नाही. हा विचार वास्तवाला धरून आहे का? हा प्रश्न आपल्या मनात स्वाभाविकपणे येईल.

शेतकऱ्याला पैसे का मिळत नाही हो? शेतकरी असे गरीब का राहून जातात? कर्जदार का राहतात? त्यांच्यासाठी असलेला कर्जाचा पुरवठा त्यांनाच का मिळत नाही? हे बँकवालेसुद्धा त्यांना डिफॉल्टर म्हणून संबोधतात, हे असे का घडते? असे अनेक प्रश्नच प्रश्न मनात निर्माण होतील. आज नाही. पण ३०-३५ वर्षांपूर्वी हे प्रश्न मलाही पडले होते. आजही ते प्रश्न कायम आहेत, उत्तरासाठी कुठे ना कुठे मार्ग शोधत होतो. काहींची उत्तरे मिळाली, काहींची कृतितून शोधली, काही प्रश्न सोडवण्यासाठी अजूनही खूप प्रयत्न करतो आहे.

अमेरिकेत फक्त २% शेतकरी आहेत. २% शेतकऱ्यांमध्ये त्या राष्ट्राची भूक भागते. वरतून कृषी उत्पन्न निर्यात ही करणे भारतातले ७०% लोक या ना त्या कारणाने शेतीवर अवलंबून आहेत. त्यामुळे आपल्याकडे शेतीची प्रगती नाही. अमेरिकेत प्रगती केली कशी? २% लोक एवढी मोठी शेती करतात. कशी करतात? एका एका शेतकऱ्याकडे किमानपक्षी एक हजार एकर जमीन आहे. एका शेताचे क्षेत्रफळ कमीत कमी हजार-हजार एकर, तर काही ठिकाणी यापेक्षा जास्त असलेले पुष्कळ आहेत. १० हजार एकरवालेसुद्धा शेतकरी आहेत. एका खोलीमध्ये कॉम्प्युटरच्या समोर बसून तिथला शेतकरी शेती करत असतो. माझ्या डोळ्याने मी ही परिस्थिती पाहिलेली आहे.

मित्रांनो, आपल्या भारतासाठी अशा शेतीचे स्वप्न मी पाहिलेले आहे! आपल्या देशात असे स्वप्न साकार होण्यासारखी परिस्थिती नाही. हजार एकर शेती आपल्या शेतकऱ्यांकडे कोठून येईल? एखाद्याने तसे ठरवले, तरीही त्याला ते शक्य होणार नाही. काय करायला पाहिजे? यासाठी काही पर्याय आहे का? त्याला पर्याय आहे. हा पर्याय ‘करार शेती’ च्या निमित्ताने आपण शोधून काढलेला आहे. कराराची शेती म्हणजे काय ? कॉर्पोरेट फार्मिंगच्या दृष्टीने मोठमोठ्या शेतकऱ्याला तिकडे शेती करता येते, तशा पद्धतीने आपल्याला शेती करता आली पाहिजे, असा हा एक सुवर्णमध्य आपण शोधला आहे.

भारताने एक नवीन मॉडेल या कॉर्पोरेट फार्मिंगला रिप्लेस करण्यासाठी किंवा या कॉर्पोरेट फार्मिंगला पर्याय म्हणून उभे केले आहे. याकरिता ‘कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग’ असेही म्हणता येईल! कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंगमध्ये लहान लहान शेतकरी त्याची स्वतःची मालमत्ता आणि मालकीही कायम ठेवून, मालक या नात्याने शेतावर काम करतील, असे हजार मालक मिळून, हे कॉर्पोरेट फार्मिंगचे काम करतील. आपण जर असे ठरविले की, एका गावामध्ये आपल्याला कांदा लावायचा आहे, तर त्या गावामध्ये रोगाचे प्रदूषण नियंत्रित करणेसुद्धा खूप सोपे जाईल. त्या गावामध्ये सामूहिकदृष्ट्या प्रत्येक गोष्ट करणे या संदर्भात खूप सोपे ठरणार आहे. आत्तापर्यंत आम्ही आमची उद्दिष्टे अशी ठेवली आहेत की, एका गावामध्ये किमानपक्षी, पन्नास शेतकरी घेऊ आणि पन्नास शेतकरी आम्हाला त्या गावात मिळाले, पन्नास एकर, साठ एकर शेती तिथे असली, तर हा प्रयोग आम्हाला शक्य आहे!

युनियन बँकेलासुद्धा आम्ही विनंतीपूर्वक सांगितले, ‘बँक या नात्याने आपणही या प्रयोगाला प्रोत्साहन देऊ शकता, आपल्याला हे करणे शक्य आहे. बँकेच्या जळगाव जिल्ह्यामध्ये केवळ १७ शाखा असल्या, तरी हे शक्य आहे, कारण एक शेतकरी या गावात तर दुसरा दुसऱ्या गावात तिसरा आणखी कुठे? असे याचे स्वरूप नाही. कमी खर्चात आपण कर्जवाटप करू शकाल. आमच्यावतीने माझा मुलगा अनिल याने श्रीयुत लिलाधर साहेबांशी या संदर्भात चर्चा केली, आमची विनंती त्यांनी मान्य केल्यामुळेच आजचा दिवस उगवू शकला!

कॉर्पोरेट फार्मिंगसाठी हजार एकर जमीन जैन इरिगेशनला शासनाने दिली आहे. ‘शासनाने दिली,’ असे स्पष्ट नाही म्हणता येणार. शासनाने तशी जमीन ‘आम्ही बाळगू किंवा आम्ही खरेदी करू शकू’ अशी परवानगी दिलेली आहे. ही परवानगी फक्त जमिनीचा वापर, यानिमित्ताने देण्यात आली आहे. जमीन प्रत्येकाला घेता येत नाही. आपल्या देशात चाळीस एकरपेक्षा जास्त जमीन घेता येत नाही. अधिकाऱ्यांनी विशेष परवानगी दिली

त्यामुळे जमिनीबाबतचा हा निर्णय होऊ शकला, पण हे सगळ्यांना शक्य होणार नाही. कॉर्पोरेट फार्मिंग म्हणजे अशी मोठमोठाली शेते आपण कधी पाहणारच नाही का? नाही तेही शक्य आहे! त्यासाठी लिलाधर साहेबांना मला असे सांगायचे आहे की, कॉर्पोरेट फार्मिंग जरी आपल्याकडे शक्य नसेल, तरी आपल्याकडे जी पडीक जमीन पडलेली आहे, लहान मोठी नाही लिलाधर साहेब We have millions of hectares of land, which is lying waste, at least that can be auctioned by Public Auction and given to corporate. We will have both small farming and corporate

कॉन्ट्रक्ट फार्मिंग करारपद्धतीच्या शेतीने आपण त्यांच्या बरोबर जाऊन बसू, पण त्याबरोबर आपण हेही केले. तरच आपल्या वाढणाऱ्या तोंडांना, पोटांना भरू शकू. जगाची एक तृतीयांश भूक भारत देश भागवू शकेल असा अभ्यास मी केला आहे! असे घडू शकते, पण हे घडायला दोन गोष्टीची आवश्यकता आहे. पडीक जमीन खूप आहे, जिथे एक झाड उगवत नाही, अशा जागेला जंगल म्हणतात? जिथे एकही झाड नाही जिथे फक्त झुडूप आहेत त्यालासुद्धा म्हणतात की, ‘हे रान आहे!’ रान कसे काय बाबा? जिथे झाड नाही, तिथे ‘वन’ कसे काय म्हणतो? आता अशी जमीन असली समजा तुम्ही पब्लिक ऑपशनने दिली. कॉर्पोरेटला ज्याला करायचे असेल, ज्याचे जवळ पैसे असतील त्यांनी त्यांचे पैसे टाकणे आणि त्यातून काही निर्माण करावे, त्याच्या कंडीशन पण टाकू शकू आणि अशा पद्धतीने कॉर्पोरेट फार्मिंगसुद्धा आपण वेस्ट लॅन्डला reclaim करण्यासाठी करू शकतो, म्हणजे एकीकडे आपण कॉर्पोरेट फार्मिंग करू शकू आणि दुसरीकडे आपण कॉन्ट्रक्ट फार्मिंग करू शकू. आपण असे करू शकलो, या दोन्ही गोष्टींचा मेळ आपण घालू शकलो, तर मला वाटते की, तिसऱ्या हरित क्रांतीची ती नांदी ठरेल! कॉर्पोरेट फार्मिंगसुद्धा तिसऱ्या हरित क्रांतीची नांदी होणार!

आतापर्यंत काय होत होते. हे ही सांगतो. जैन इरिगेशन बँकर्सचेही काम करीत होते. शेतकऱ्याला ठिबक सिंचन करायचे असेल, शेतकऱ्याला शासनाची सबसिडी वेळेवर मिळणार नसेल तर ती सबसिडी ही आम्ही देत होतो. या सबसिडी पोटी जैन इरिगेशनचे सर्वसाधारणपणे ११ ते ३४ कोटी रुपये गेल्या तेरा वर्षांपासून महाराष्ट्र शासनाकडे घेणे होते. आजही ११ कोटी रुपये आहेत. मी बँकर्सचे काम करीत होतो आणि बँका मला त्यावर काही पैसे देत नव्हत्या. त्याचे कारण असे आहे की, बँकांचे नियम आहेत की, ६० दिवसांच्या वर काही पैसे उधार राहिले, तर ते म्हणतात, हे काही योग्य नाही. त्यामुळे आता दोन वर्षे शासनाकडून

सबसीडीचे पैसे मिळणार नसतील, तर बँका काही त्यांचेसाठी जबाबदार नाहीत.

बँका इलिजीबल फायनान्स मध्ये धरत नव्हत्या आणि हे असे करता करता माझ्या नाकीनऊ यायला लागले म्हणून आपल्या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर मी देत आहे की, हे एवढे पैसे ही आपण देऊ आम्ही तुम्हाला. आपल्या मनात येईलसुद्धा की, हे कसे काय? कशासाठी? मित्रांनो, यात परमार्थ आहे तसा स्वार्थही आहे.

पूर्वी आमचे पैसे अडकत होते. आता बँकेचे पैसे अडकतील आणि बँकेचे पैसे घायला फार जास्त त्रास देत नाहीत. आमचे पैसे घायला शेतकरी जास्त त्रास देतात अशी परिस्थिती आम्ही बघितली आहे. बँकांना आम्ही सांगितले की, ‘आपले काम आपण करा, आणि आमचे काम आम्हाला करू द्या! माल बनवणे, माल विकणे, तंत्रज्ञान आणणे, तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचवणे, हे आमचे काम आहे. पैसे देणे हे आमचे काम नाही’ पैसे नसले तर कोणतेही नाटक करता येत नाही. शेती असो की, दुसरा काहीही उद्योग असो. त्या दृष्टीने पैशाची व्यवस्था करायचा प्रयत्न केला. लिलाधर साहेबांनी फार मोठी जबाबदारी अंगावर घेतली.

लिलाधर साहेबांनी ही फार मोठी जबाबदारी का घेतली? कशी घेतली? याचाही खुलासा करतो. आता त्यांनाही शासनातर्फे एक प्रकारचा दबाव आहे की, बँकांनी शेतीसाठी पूर्ण पैसे वाटले पाहिजे, आतापर्यंत त्यांना सूचना होती, बँकेने शेतीसाठी पैसे दिले नाही, खरे म्हणजे ठरलेल्या प्रमाणात घायला पाहिजे होते. आता त्याप्रमाणात पैसे तुम्ही नाबार्ड मध्ये टाका. आता तर सरकारने सांगितले की, ‘नाबार्ड वगैरे काहीही नाही बँकांनी ते पैसे शेतकऱ्यांनाच दिले पाहिजे. अशाच शेतकऱ्यांना शोधा, जे शेतकरी बँकांचे पैसे परत करतील.’

मित्रांनो, शेतकरी पैसे परत करणार नसतील तर बँकेकडे पैशाचा अक्षय झरा नाही. बँक पैशाचा सागर नाही. परतफेडीशिवाय पुढचे व्यवहार ठप्प होणारच. शेतकऱ्यांची पैसे कमविण्याची ताकद बँकांनी वाढवली, तर पैसा परत मिळणार आहे. कर्ज दिले आहे. त्यामुळे बँक वसुली करणारच. आमचा माल विकण्याचाही प्रश्न यात मिटतो! अशा व्यवहारात मित्रांनो, स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्ही गोष्टी आहेत. त्यामुळे डॉक्टरांची शंका रास्त आहे. हे सर्व कशासाठी? तर हे शेतकऱ्यांच्या भल्यासाठी! अडोतीस कोटी रुपये, पस्तीस कोटी रुपये सबसीडीच्या नावाने बाजूला ठेवून तिथे खेटया घालण्यापेक्षा, शेतकऱ्यांपर्यंत तंत्रज्ञान पोहचवणे हेच ध्येय आम्ही आमच्या जीवनाचे मानले! तंत्रज्ञानाच्याद्वारे त्याला जर आधी पस्तीस हजाराचे उत्पन्न मिळत असेल तर त्याचे ते पंच्चावन हजार करणे आणि मग त्या

५५,०००/ मधून शेतकरी बँकांचीही परतफेड करू शकतो. अर्थातच जैन इरिगेशनने या परतफेडीची हमी घेतली नाही.

समजा या अनुषंगाने कुणाचा काही गैरसमज झाला असेल तर, तो आधी दूर करू या. जैन इरिगेशनने, तुम्ही पैसे परत देणार आहात, याची हमी घेतलेली नाही. जैन इरिगेशनने एवढेच म्हटलेले आहे, ‘जर शेतकऱ्याने आम्हाला हा माल दिला तर आम्ही शेतकऱ्यांनी जे पैसे बँकेला द्यायचे आहेत, ते वळते करून, शेतकऱ्यांना परत करू.’ शेतकऱ्यांसाठी एक सुविधा आणि आर्थिक सहकार्याच्या दृष्टीने काम करणार आहोत. त्याचा काही मोबदला मिळणार नाही. कमिशन नाही. मित्रांनो, खरोखरच काहीही मिळणार नाही. बँकेला एवढी मोठी यंत्रणा उभी करणे शक्य नव्हते.

शेती तज्ज्ञ, शास्त्रज्ञ, मार्केटिंग या स्वरूपाचे काम करणारे तीनशे लोक आमच्या कंपनीत आहेत. बँकेने एवढे तीनशे लोक बाळगण्यापेक्षा आमच्याजवळ ते असले आणि आम्ही आणि बँकेने दोघांनी मिळून ठरवले, तर हे तंत्रज्ञान आपल्यापर्यंत पोहचते. पैसाही आपल्यापर्यंत पोहचतो. शेतकऱ्यांचा माल परत आम्ही खरेदी करतो आणि त्या मालातून बँकेकडून जे कर्ज तुम्ही घेतलेले आहे, ते कर्ज फेडायचीसुद्धा व्यवस्था होते. अशा प्रकारे तिहेरी फायदा करणारी, ही बाब असल्यामुळे हे सर्व जुळवून आणणे अत्यंत आवश्यक होते.

माझ्या मनाला ही गोष्ट पटली आणि म्हणून मी ती कृतीत आणली. आपल्याकडे बागायतदार शेतकरी आहेत, त्यांना याची चांगली कल्पना आहे. दोन रुपये शेकडा, अडीच रुपये शेकडा, तीन रुपये शेकडाच्या व्याजाने शेतकरी अजूनही पैसे घेतात. केळीचा गुप असतो ते फायनान्स करतात. बँका सर्व ठिकाणी आहेत. रावेरला आहे, यावलला आहेत. बँका तर सर्वत्र आहेत.

मित्रांनो, आपल्या शेतकऱ्यांना फायनान्स कमी पडतो, कारण शेतकऱ्यांना ड्रिप इरिगेशन करायचे असेल आणि सुधारित पद्धतीने शेती करायची असेल, तर साहजिकच पैसे जास्त लागतात. बँकांच्या फायनान्समध्ये ते प्रमाण बसत नाही, त्यांच्या स्केलमध्ये बसत नाही आणि ज्याच्याकडून रक्कम घेतली, त्यांच्याही स्केलमध्ये बसत नाही म्हणून शेतकऱ्यांना, इतर ठिकाणाहूनही पैसे घ्यावे लागतात. शेतकरी ज्याचेकडून रक्कम घेतात त्याचे आणि रोज तोंडावर तोंड पडत असते. त्यामुळे त्यांचे पैसे शेतकरी आधी देतात, त्या केळी गुपवाल्यांचे पैसे आधी देतात आणि बँकेचे पैसे मात्र नंतर देतात.

बँकेला आम्ही म्हणूनच सांगितले की, शेतकऱ्यांना जेवढा खर्च लागणार असेल तेवढे पैसे तुम्ही द्या, तरच तुमचे पैसे परत येतील. तुम्ही पैसे देण्यातच कुचराई केली, तर पुरेसे उत्पन्न येत नाही, असे झाले तर त्याचा खर्चही पूर्ण निघत नाही. या सर्व गोष्टीचा परिणाम तुमची परतफेड शेतकरी करू शकत नाही. लिलाधर साहेबांना विशेषत्वाने इथे येण्याची विनंती केली, ती फक्त एवढ्यासाठी की, शेतकऱ्यांचे प्रश्न समजून घेतले पाहिजे, बँकेच्या नॉर्मस् मध्ये जरी हे बसत नसले, तरी ते बसवा आणि आज छत्तीस हजार रुपये, चाळीस हजार रुपये जे काय लिहून दिले आहेत, त्या पुस्तकामध्ये त्या स्केलनुसार शेतकऱ्यांना आर्थिक सहकार्य करा.

मित्रांनो, एक बाब इथे आवर्जून सांगितलीच पाहिजे, आता या बँकेच्या माध्यमातून जो व्यवहार होणार आहे, तो व्यवहार आजपर्यंत घडलेला नाही. महाराष्ट्रामध्ये तरी अजून घडलेला नाही. सगळ्यात मोठी बँक म्हणजे ‘स्टेट बँक ऑफ इंडिया’ आहे. त्या स्टेट बँकेनेसुद्धा हे स्केल अजून मंजूर केले नाही. युनियन बँकेने मंजूर केले आहे! हा एक विशेष असा पायंडा आहे. पन्नास हजार कोटी रुपये ठेवी असलेल्या या युनियन बँकेचे चेअरमन, जळगावसारख्या लहान शहरामध्ये आले. शेतकरी बांधवांना भेटले. यामागचे कारण ते स्वतः शेतकरी आहेत. शेतकऱ्यांबद्दल त्यांना सहानुभूती आहे; या शेतकऱ्यांबद्दल आत्मीयता आहे. शेतकरी बांधवाबरोबर असलेली ती बांधिलकी आहे. अशा वेगळ्या कामात दोन ध्येय वेडे एकत्र आले, तर ती कामे लवकर होतात. शेतकरी बांधवांसाठी केलेल्या कामाचा तुम्ही पूर्णपणे उपयोग करून घेतला पाहिजे.

शेतकरी बांधवांविषयी आणखी काही विचार मांडायचे आहेत पण ते इंग्रजीतून मांडतो.

लिलाधर साहेब I want to draw your attention to two more specific issues. Most of these farmers do not have canal water. They don't have irrigation water. They are dependent on wells and you may have some scale of finance for financing the wells, but wells are going deeper and deeper. The water levels are going deeper and deeper. So it is essential that we must recharge these wells and for recharging wells, there is a technology, which is known as ‘Watershed’. If you go to Rajasthan, if you go to Gujarat, if you go to deserts, you will find that they have the rains and they have time and the entire city used to be fed by that time and that was based upon these Watershed

Projects. I think the banks should have an innovative scheme for financing Watershed Projects or, you see, recharging projects. The farmer, if he has to have a continuous and sustainable income, then he must have water in his well and today to the best of my knowledge there are no norms available for watershed or for water harvesting. So far for water harvesting or for watershed we must develop a special cycle and that would be the first of its kind and it would be keeping with the present Government Policy, the Central Government Policy as well as the National Water Policy and since it is in keeping with the national priorities, the Prime Minister has declared 2003 as a Water Year and in that year we must look into this particular aspect of watershed and water harvesting. So we must make some finance available. It's not large sum of money. It is just small sum of money. But each farmer must get that kind of help so that his income can become sustainable. If agriculture has to become sustainable, two things have to be happened, one is the watershed, water harvesting and the second thing that must happen is that he must switch over from chemical fertilizer to organic fertilizer. Now chemical fertilizer to organic fertilizer transition is the dangerous transition because his income will go down in the first year. In the next year he will make up more but if it is to be sustainable, then he can not sustain on Urea, Phosphet, Superphosphet and Potash. This NPK imported only 54 years ago. We were on sustainable farming. All our forefathers did sustainable farming. They had no chemical fertilizers but they were doing it on organic fertilizers, but organic fertilizers give delayed delivery. They don't give instant results. If you put it this year, next year you are able to do it. But you improve your soil, improve your water capacity and if this what you are able to do, then it is extremely easy to make it sustainable. So if you have a problem, why farmers are not recovering and why they are not repaying finance. I have an answer. Because I have 40 years of my life only dealing with the farmers and I have done the same thing everywhere to make it sustainable. We have to switch over from

chemical fertilizers to organic fertilizers and that is the transition which needs to be financed. It is missing in our agricultural financing. If you really want to add value to agriculture, we will have to get it done. Organic farming today is world's people's farming. There are anywhere you can get from 20% to 100% better price and a premium if you can get certified your farm as an organic farm and your product as an organic product. So I feel that bank should do something and initiate it in both of the areas. Similarly, if you are going to be somewhere in Reserve Bank, I am so happy that Reserve Bank is an apex bank and that is the bank which can initiate it. The Union Bank may be a smaller bank than Reserve Bank but Reserve Bank is the one which can direct Nabard to promote this particular scheme and also evolve a scale of finance for switching over from chemical farming to organic farming and also for watershed and water harvesting. So these are the two subjects which I wanted to put before you and that is why I am using this language which is foreign to them.

शेतकरी पिढीजात कर्जबाजारी का असतो? शेतकरी परत का करत नाही? तो नालायक माणूस आहे का? अशा गोष्टींवर तर माझा मुळीच विश्वास नाही. मुळात कोणताच माणूस नालायक नाही. परिस्थिती त्याला नालायकी करायला लावते, ही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे शेतकऱ्याला कुणी ही नालायक मानू नका. शेतकऱ्याला पैसे घ्यायचे नसतात असे नाही. मित्रांनो, या भूमिपुत्राचेही पोट भरले पाहिजे, त्याच्या मुलींची लग्ने झाली पाहिजेत. मुलांचे शिक्षण झाले पाहिजे, ही त्यांची माफक अपेक्षा असते. साहजिकच ह्या गोष्टीकडे शेतकरी बंधू पैसा वळवतो आणि म्हणूनच, बँकेचे पैसे त्याच्याकडून परत दिले जात नाही.

शेतासाठी जेवढे पैसे शेतकरी टाकतो तेवढेही निघणार नसतील, तर ते गणित कसे जमणार? गणित जमत नाही, ते गणित जमवण्यासाठी दोन गोष्टी करणे गरजेचे आहे की, जी आपली विहीर आहे. ती विहीर कायमस्वरूपी तशी राहणार नाही. दरवर्षी आपल्याला ती दोन हात खोल करावी लागते. दरवर्षी पाच फुटाने पाणी खाली जाते. शेजारील शेतकऱ्याने आधी विहीर केलेली नसते, तो ही विहीर करतो. आता बँका त्याला विहीर करायला पैसे देतात, परंतु विहिरीचे पुनर्भरण करायला पैसे देत नाहीत. पैसे नसतात त्यामुळे तो पुनर्भरण

करत नाही.

शेतामध्ये आपल्याला ‘पाणी अडवा पाणी जिरवा’ ही पद्धत राबवण्यासाठी, आता शासनच काही करेल असे गृहीत न धरता आपल्या स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वावलंबी कसे होता येईल हा विचार करावा. बँकांकडून पैसे घेऊन आपण ते काम करू शकतो. या सर्व कामांसाठी ही संस्था कटिबद्ध आहे. जलसंधारण, मृदूसंधारण म्हणजे आपली जमीन वाचली पाहिजे, पाणी वाचले पाहिजे. जेथे पाणी पडत आहे, तिथेच ते अडवले पाहिजे. हे सर्व करण्याच्या पद्धतीविषयी मी साहेबांशी चर्चा केली आहे. रिझर्व्ह बँकेशी ते संवाद साधणार आहेत. ते इथे आहेत तोपर्यंत त्यांनी, एक स्केल ऑफ फायनान्स, म्हणजे पैसे किती दराने देता येतील, याबद्दल एक पॉलिसी काढावी, एक धोरण आखावे अशी मी त्यांना विनंती केली. तसेच रासायनिक खतांमुळे जमिनी खराब झाल्या आहेत. अशा जमिनीला बंजर असेही म्हणतात. अशा नापिक जमिनींचे अनेक ठिकाणी प्लॉट झाले त्याचाही विचार व्हावा.

मित्रांनो, आता आपल्याला नैसर्गिक शेतीकडे वळले पाहिजे. पुन्हा एकदा बैल आणि गाय बांधायला शिकले पाहिजे! ट्रॅक्टर शेतकऱ्याला शक्य असेल, तर ठीक आहे पण त्याला आता विसरा. या शेतावर, जैन फार्मवर शहात्तर बैलजोड्या आहेत आणि शहात्तर सालदार आहेत. शहात्तर सालदार सहा वाजता बरोबर शेती सुखात करतात. सहा वाजता त्यांची माझी भेट होतेच. आपल्यापैकी किती लोक सकाळी सहा वाजता शेतावर जातात, मला माहिती नाही. आपली मुले जातील का नाही? हेही मला माहिती नाही. माझी मुले जात नाहीत, हे मात्र सांगू शकतो.

सहा वाजता जर शेतकऱ्याला उठायचे असेल आणि शेती करायची असेल, तर बैल तुमचा मित्र आहे! सहा वाजता ट्रॅक्टरचा ड्रायव्हर येईल का नाही? सांगता येत नाही, परंतु बैलाला काही ड्रायव्हर लागत नाही आणि त्याला तुम्हीही चालवू शकता अशी परिस्थिती आहे. आपले जीवन आणि त्याचे जीवन जवळपास सारखेच आहे. मी पाचशे वस्तीच्या एका गावामधला, खेड्यातला, एक शेतकऱ्याचा मुलगा आहे, शेती माझ्या हाताने मी केली आहे. विहीर खोदलेली आहे, विहिरीत उतरलेलो आहे, बारी दिली आहे. न्याहरी केली आहे, सगळी शेती माझ्या हाताने केली आहे आणि म्हणून मला या सर्व गोष्टींची कल्पना आहे.

संधी मिळेल त्या वेळी शेतकरी बांधवांनी येथील प्रयोग जरूर बघा. मित्रांनो, मी

तुमचे स्वागत केले नाही ते एवढ्यासाठी ज्या वेळी तुम्ही स्वगृही जातात, त्यावेळी तुम्हाला स्वागताची गरज नाही. जैन इरिगेशन हे तुमचे घर आहे! तुमची स्वतःची संस्था आहे आणि ती आपुलकी तुमच्या मनात असेल, तर तुमचे स्वागत करून, परकेपणाचा भाव तुमच्या मनात आणून देण्याची माझी इच्छा नाही.

मित्रांनो, एकच विनंती आहे. बँकेकडून घेतलेले पैसे बँकेला परत मिळाले पाहिजे, बँकेकडून आणखी व्याजाचा दर कमी करून घेता येईल का? यासाठी मी नेहमी सतर्क राहील. कमीत कमी व्याजाचा दर शेतकऱ्याला लागेल एवढेसुद्धा बघेल, परंतु तुम्ही मात्र एक गोष्ट केली पाहिजे, त्यांचे घेतलेले पैसे परत देण्याची नियत कायम ठेवली पाहिजे. आपल्या अडचणी आपण त्यांच्यासमोर मोकळेपणाने मांडल्या पाहिजे. त्यांच्याकडून परत नूतनीकरणाचे करार करून घेतले पाहिजे. पुन्हा सांगतो बँकेचे पैसे परत देण्याची नियत कायम ठेवली पाहिजे.

दोनदा आर्थिक सहकार्य करायलासुद्धा ते तयार होतील. आधीपेक्षा जास्त स्केल घ्यायचा असेल, तर तोसुद्धा देतील! शेतकरी बंधूच्या इतरही काही अडचणी असू शकतात. जसे: शैक्षणिक अडचणी, मुलीचे लग्न असेल तर त्यासाठीही ते काही आर्थिक तरतूद करतील, एक गोष्ट मात्र लक्षात घ्या, बँकेला पैसे परत मिळाले नाही, तर बँक चालणार कशी? ही राष्ट्रीयकृत बँक आहे. त्यामुळे आपल्याला पैशाची जाणीव कायम मनात ठेवली पाहिजे. आपण ती परतफेडीची जाणीव ठेवाल याची खात्री आहे. तशी नैतिक जबाबदारी मी स्वीकारली. मी जरी लिगल जबाबदारी घेतली नसली, तरी नैतिक जबाबदारी तुमच्यातर्फे स्वीकारली आहे! आपल्यावरील विश्वास व्यर्थ ठरवू नका. माझी प्रतिष्ठा कमी करू नका, एवढीच विनंती आहे.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!